

Tautinės sąmonės ir solidarumo sklaida*

Intelektualai prieš mases

Galime teigti, kad tam tikroje visuomenės evoliucijos stadijoje tautinei kultūrai atstovauja tik santykinai maža intelektualų grupė, kurią sieja įsitikinimas, jog priklauso sambūriui su juos jungiančia, skirtinga nei kitos, kultūra, ir tai, kad jie bendradarbiauja įamžindami ir tobulindami šią kultūrą. Jie laiko save kinais, italais, ispanais, prancūzais, anglais, vokiečiais, lenkais, čekais, rusais ir t.t. Iš pradžių jų socialinis solidarumas gali būti nepakankamai stiprus, kad įveiktų skirtumus, nulemtus jų priklausomybės socialinėms grupėms su įvairiais socialiniais – politiniais, religiniais, ekonominiais – interesais. Tačiau šis socialinis solidarumas stiprėja augant juos jungiančiai tautinei kultūrai.

Šie intelektualai taip pat priskiria plačiasias žmonių mases tai pačiai kultūrai – tegu ir žemesnio intelektualinio lygio, su vietinėmis, regioninėmis ir klasinėmis skirtybėmis – ir tai pačiai tautybei; jie taip pat yra kinai, italai, ispanai, prancūzai, anglai, vokiečiai, lenkai, čekai, rusai ir t.t. ir todėl turėtų būti solidarūs, socialiai vieningi ir socialiai atskirti nuo kitų kultūrų žmonių.

Tačiau šioje stadijoje tokia prielaida nėra paplitusi tarp plačių žmonių masių; dauguma jų nesuvokia juos jungiančių bendrumo saitų, kurie būtų kažkas daugiau nei vietinė liaudies kultūra, religija, politinės sąjungos ir klasinis solidarumas. Pavyzdžiui, XVII a. pabaigoje įvairių Italijos regionų gyventojai, išsibarstę nuo Pjemonto iki Sicilijos,

* Ketvirtoji F. Znanieckio knygos “Šiuolaikinės tautos” dalis. Versta iš: Znaniecki F. *Modern Nationalities. A sociological study of how nationalities evolve*, Urbana: University of Illinois Press, 1952, p. 80 - 111.

Tai sociologinio tyrimo, kurį F. Znanieckis brandino gana ilgai (jo paties teigimu, trisdešimt penkerius metus), ištrauka. Čia remiamasi įvairių šalių istorikų, biografų, ideologų, sociologų darbų lyginamąja analize. Visų pirma Znanieckį domino *aktyvus socialinis solidarumas*. Pastarąją sąvoką, jo nuomone, socialinės srities mokslininkai ir ypač politikai itin susiaurina ir netgi mėgina nepagrįstai tapatinti su egzistuojančiomis politinėmis struktūromis.

Florianas Witoldas Znanieckis gimė 1882 m. sausio 15 d. Lenkijoje, Svatnikuose. Šią Lenkijos dalį, kaip žinome, tuomet valdė Carinės Rusijos administracija, kitą jos teritorijos dalį kontroliavo Prūsijos valdžia, trečiąją dalį prižiūrėjo Austrijos vyriausybė. Varšuvos universitete F. Znanieckis prisišliejo prie pagrindinės studentų grupės, buvo išrinktas jų atstovu ir įteikė peticiją universiteto rektoriui, o vėliau dėl šios priežasties jį išmetė iš universiteto.

Znanieckis visą gyvenimą itin domėjosi poezija, filosofija ir sociologija. Kad ir kiek šios sritys skirtųsi viena nuo kitos, jos visos – iš unikalaus ir konkretaus gyvenimo patyrimo.

Kas gi yra tauta? Visai akivaizdu, kad ji egzistuoja nepaisydama politinio struktūrinimo principų. Tai keblus klausimas, nes tautinio (grindžiamo *kultūra*) solidarumo raida pakankamai dažnai nesutampa ir skiriasi nuo modernių visuomenių politinių institutų raidos. Znanieckis visada rūpestingai tyrė tiek socialinių, tiek kultūrinių sąveikų, kurias formuoja aktyvūs žmonių veiksmai, ypatybės.

1913 m. žymus amerikiečių sociologas W. I. Thomas, kuris tyrinėjo imigracijos (ypač lenkų imigrantų, gausiai susitelkusių Čikagoje ir Detroite) problemas ir dėl šios priežasties dažnai atvykdavo į Europą, susipažino su Emigrantų gynybos draugijos direktoriumi F. Znanieckiu. Supratęs, kad Znanieckis Lenkijoje neturi perspektyvų tęsti savo akademinę karjerą, W. I. Thomas pasiūlė jam atvykti į JAV, Čikagos universitetą. Čia jie drauge parašė savo garsųjį veikalą *Lenkų valstiečiai Europoje ir Amerikoje* (penki minėto veikalo tomai buvo išleisti 1918 - 1920 metais).

1920 m. Znanieckis grįžo į Lenkiją, Poznanės universitetą. Čia jis įkūrė Lenkijos sociologijos institutą ir pradėjo leisti sociologijos žurnalą. Paskutinįjį savo aktyvios karjeros laikotarpį jis praleido JAV, Ilinojaus universitete. Bendradarbių liudijimu, paskutiniaisiais gyvenimo metais Florianas Znanieckis vis labiau tikėjosi grįžti į Lenkiją. F. Znanieckis mirė 1958 m. kovo 23 d.

F. Znanieckis, remdamasis ir savo paties aktyviu gyvenimo patyrimu, matyt, giliai suprato, kad bet kuri kultūros forma kyla iš socialinio solidarumo. Esamos visuomenės nariai perduoda bendrąsias kultūros vertybes ir socialinio elgesio pavyzdžius iš kartos į kartą. Tai, žinoma, nereiškia, kad kultūra yra uždaras nekintamų simbolių reikšmių aruodas. Kai kurios senesnės vertybės ir elgesio pavyzdžiai nyksta, o tuo tarpu kitas aktyviai kuria arba perima iš kitų kultūrų tos visuomenės nariai, nepaisant nuolatinio priešinimosi atsirandančioms naujovėms. Itin svarbu pabrėžti, kad naujosios kultūros reikšmės – tai visais atžvilgiais sudėtinga perimamumo ir kūrybiškumo raiška. (Red. past.)

anaiptol negalvojo, kad jie visi yra italai; žmonės, gyvenę regionuose tarp Rytų Prūsijos ir Reino žemių ir tarp Hanoverio ir Pietų Bavarijos nelaikė savęs vokiečiais. XIX a. carinėje Rusijoje dėl griežtų paveldimumo nulemtų klasinių skirtumų ir santykinės valstiečių bendruomenių izoliacijos didžiajai valstiečių daugumai buvo visiškai svetimas suvokimas, kad jie turėtų priklausyti bendros kultūros jungiamai Rusijos visuomenei. Netgi XX a. kai kurių Europos regionų valstiečiams nebūtų šovę į galvą, kad jie priklauso kažkokiai didesnei etninei bendruomenei nei jų gyvenamos vietos bendrija. 1934–1935 metais atliktas pelkėto Pripetės regiono (tarpukarėje priklausiusio Lenkijai) gyventojų tyrimas parodė, kad beveik pusė gyventojų baltarusių nežinojo, kad tokia tautybė apskritai egzistuoja, ir laikė save tik vietinių bendrijų nariais.

Nepaisant to, intelektualų pastangų dėka bendros tautinės kultūros pagrindu egzistuojantis socialinis solidarumas nuolat (tegu ir iš lėto) sklido tarp gyventojų masių: iš pradžių – miestuose, vėliau – kaimuose. Tam buvo du keliai: *propaganda* ir *švietimas*. Tautinė propaganda susiformavo anksčiau už švietimą, nes jos pagrindas galėjo būti iškilų asmenybių kalbos, diegiančios neraštingoms masėms savo idėjas; tuo tarpu tautinio švietimo susiformavimui buvo būtina raštinga jaunoji karta, išugdyta tautinės kultūros pagrindu. Gerokai prieš išskylant tautinėms kultūroms žodinę propagandą išstobulino dvasininkija, kuri plėtė ir stiprino religinio solidarumo jausmą žodžiu, anaipol nemokydama žmonių skaityti Švento Rašto. Be jokių abejonių, po to, kai didžioji žmonių dalis išmoko skaityti, spauda, kaip tautinė propaganda, galėjo tinkamai papildyti žodinę propagandą, tačiau pastarosios pirmapradis turinys išliko nepakitęs.

Pagrindiniai būdai, kuriais propaguotojai siekė įtikinti žmones, jog jie yra vieningos tautos nariai, buvo panašūs į tuos būdus, kurie jau ilgus šimtmečius buvo naudojami kitų socialinių grupių solidarumui pabrėžti. Labiausiai veiksmingi iš jų yra herojų kultas, bendros kilmės ir rasinio bendrumo mitai, priklausomybė savajai žemei, kaip kolektyvinei grupės nuosavybei, ir šūkiškai, kviečiantys kartu gintis nuo bendrų priešų.

Herojų kultas

Herojų kultas yra būdingas daugeliui visuomenių ir yra jau tirtas istorikų, etnologų ir sociologų¹. Herojus įkūnija svarbiausias bendras socialinės grupės vertybes, ir jo nuolatinis garbinimas pasitarnauja

palaikant grupės solidarumą. Kai kurie herojai yra tiesiog sunkiai nuo dievybių atskiriami mitai, tačiau dauguma jų buvo istorinės asmenybės, tegu savo šalininkų ir aiškiai idealizuojamos. Individas gali tapti herojumi dar būdamas gyvas ir išlikti juo po savo mirties – tol, kol grupė jį toliau garbina. Tačiau neretai kultas susiformuoja po jo mirties – idealizuoti mirusius yra lengviau nei gyvuosius.

Modernių tautinių kultūrų iškilimo laiku egzistavo trys herojų tipai: (1) legendiniai liaudies didvyriai, nebuvę kulto objektu, bet plačiai žinomi iš pasakojimų ar poezijos; (2) religiniai herojai – šventieji (jų pastovus garbinimas buvo organizuojamas bažnyčios); (3) iškilūs karaliai ir kariai, kurių kultas buvo inicijuotas politinių grupių. Pamažu daugelis šventųjų, karalių ir karių tapo *tautiniais* herojais, būdingais didelėms tautinėms bendrijoms. Galiausiai susiformavo naujas kultūrinio herojaus – kūrybos genijaus tipas.

Pažvelkime į kelis pavyzdžius.

Ne vienas šventasis tapo pakylėtas į tautinių herojų tarpą su bažnyčios (tiek katalikų, tiek ortodoksų) pritarimu ar net jos iniciatyva, kadangi bažnyčia skatino tikinčiųjų aktyvų dalyvavimą ir solidarumą priderindama savo skleidžiamas idėjas ir praktiką prie liaudies kultūros. Taip Šv. Martynas, Šv. Denisas ir Šv. Ženevjeva tapo laikomi išskirtinai prancūzų šventaisiais. XII a. gyvenęs Šv. Stanislovas pamažu tapo lenkų tautos šventuoju; jo kultas Lenkijoje tebegyvavo net XX amžiuje. Katalikų bažnyčia pavertė Šv. Joną Nepomuką tautiniu Bohemijos didvyriu, tuo sudarydama atsvarą husitų įtakai. Pats ryškiausias šventojo, tapusio didžiausiu ir ilgu šimtmečius vieninteliu tautos didvyriu, pavyzdys yra airių Šv. Patrikas². Kita vertus, atsiradus protestantizmui, kai kurie naujieji pranašai savo šalininkų buvo taip pat laikomi tautiniais herojais: Čekijoje – Janas Husas, Vokietijoje – Martynas Liuteris.

Karalių heroizavimas yra labai senas reiškinys; karaliai nuo seno buvo laikomi šventomis ar net dieviškomis asmenybėmis. Viduramžiais keli karaliai tapo karingos aukštuomenės tautiniais herojais (Prancūzijoje Karolis Didysis), bet neatrodo, kad jie būtų tokiais laikomi plačiųjų masių. Tačiau kai kurie karaliai buvo išaukštinti kaip istoriniai ar legendiniai galybės kūrėjai ir liaudies gynėjai. Keli jų buvo kanonizuoti ir taip tapo religiniais herojais – Šv. Steponas Vengrijoje, Šv. Liudvikas Prancūzijoje. Kiti liko sekuliarūs – Frederikas Barbarosa, Kazimieras Didysis, Gediminas. Politiniai ir religiniai lyderiai inicijavo carų, kaip “Rusijos liaudies tėvų”, heroizavimą.

Vystantis tautinėms kultūroms, kai kurie karaliai

tapo ypač tautiškumo propaguotojų garbinami ne vien kaip politiniai didvyriai, bet ir kaip aukščiausi savo valdomų tautų vertybių įkūnytojai (pvz., Liudvikas XIV, „Žmogus Saulė“, buvo laikomas idealiu prancūzu). Napoleonas (ypač po mirties) buvo aukštinamas iš pradžių kaip didvyris, apgynęs Prancūzijos Respubliką nuo priešų, vėliau – kaip ne tik Prancūzijos, bet ir visų prancūzų imperatorius (Empereur des Français), įvedęs tvarką po revoliucijos sukulto chaoso; galiausiai jis tapo kankiniu, užsienio priešų ir išdavikų auka.

Tautiniais herojais dažnai tapdavo tautos gynėjai, kovoję su išorės priešais. Kai kurie jų taip pat buvo aukštinami kaip kankiniai – Serbijos caras Lozorius ir Žana D'Ark, kuri buvo ypač masių garbinama dėl jos valstietiškos kilmės. Vilhelmas Telis ir Arnoldas fon Vinkelrydas tapo šveicarų folkloro herojais. Sunkiau herojų-gynėją sekėsi surasti Vokietijoje; XVI a. Ulrichas fon Hutenas nesėkmingai siekė suformuoti Hermano (Arminius), kaip pirmojo vokiečių gynėjo nuo romėnų, kultą, ir tik šio amžiaus viduryje Hermanas tapo pripažintas pirmuoju Vokietijos didvyriu. XIX a. ne vienas tolimesnėje ar artimesnėje praeityje gyvenęs karvedys buvo pripažintas didvyriu, pvz., Aleksandras Nevskis – kaip Rusijos gynėjas nuo švedų ir vokiečių invazijos, Mininas ir Požarskis – kaip rusai, apgynę nuo lenkų įsiveržimo, Kosciuška – kaip lenkų gynėjas nuo rusų priespaudos ir t.t. Pastaruoju metu išplito ne tik iškiliausių, bet ir mažiau svarbių karių, žuvusių ginant „tautą“, heroizavimas ir viešasis kultas (pvz., Nežinomąjį Kario kultas).

Plačiai žinomas herojaus tipas yra asmuo, sėkmingai išlaisvinęs savuosius žmones nuo priespaudos. Rusai garbina carą Ivaną, išlaisvinusį Rusiją nuo totorių jungo. Neseniai gyvenusių išsivadavimo herojų pavyzdžiai yra Džordžas Vašingtonas, Simonas Bolivaras, Garibaldi, Pilsudskis, Masarykas, Gandis.

Įvairiose kultūros sferose veikę kūrėjai buvo heroizuojami daug lėčiau, daugiausia dėl to, kad jų svarbos pripažinimui buvo būtinas aukštesnis masių išsilavinimo lygis. Tačiau nacionalistai atrado būdų, kaip juos populiarinti ir įteigti jų svarbą plačiosioms masėms, net jei pastarosios nesuvokė kultūrinių herojų indėlio į visuomenės kultūrą. Tautinės grupės veikė panašiai kaip religinės ir politinės grupės: savo herojams statė paminklus, jų garbei rengė šventes ir, jei tai buvo įmanoma, organizuodavo keliones į jų memorialines ar palaidojimo vietas. Pavyzdžiui, taip Italijoje kultūriniais herojais tapo Dante, Mikelandželas, Rafaelis ir (Musolinio valdymo metais) net Vergilijus, Anglijoje – Šekspyras, Lenkijoje – Koper-

nikas, Mickevičius ir Šopenas. Džefersonas ir Lincolnas dabar yra ne vien politiniai, bet ir kultūriniai herojai.

Pastaraisiais metais galime matyti iki šiol neregėtai greitai besiformuojantį gyvųjų tautos didvyrių kultą. Kai kuriais atvejais tai vyksta spontaniškai, tačiau dažniausiai šis kultas būna kruopščiai šalininkų grupių parengiamas ir skleidžiamas per viešus renginius ir naudojant įvairius propagandos būdus. Šie herojai turi visas „herojiškumo“ savybes: kaip politiniai herojai, jie yra tvarkos kūrėjai; kaip kariniai herojai, jie gina ir išlaisvina; kaip religiniai herojai, jie nepajudinamai teisūs; ir kaip kultūriniai herojai, jie yra didieji tautos kultūros augimo vadovai. Musolinis, Hitleris ir ypač Stalinas yra patys ryškiausi pavyzdžiai. Jų istorija parodo, kiek stiprus ir giliai įsišaknijęs gali būti kolektyviniu gyvųjų garbinimu paremtas socialinis solidarumas.

Bendros kilmės ir rasinės vienybės mitas

Tikėjimas bendra kilme visada buvo stiprus solidarumo saitas. Kilęs iš giminystės ryšių svarbos akcentavimo, jis suvienydavo neraštingas gentis ir klanus, graikų *fratria*, romėnų aukštuomenę, kinų „amžinąją šeimą“, Europos kilminguosius. Šis tikėjimas neretai formuoja įsitikinimą, kad visiems tų pačių protėvių palikuonims būdingas toks pat kraujas ar beveik mistiška gelmė. Ši gelmė gali būti perduodama tik motinos ar tik tėvo arba abiejų (tik skirtingais laipsniais). Tokį tikėjimą paprastai lydi įsitikinimas, kad visi tų pačių protėvių palikuonys, nepaisant jų individualių skirtumų, yra biologiškai ir psichologiškai panašūs ir skiriasi nuo kitų protėvių palikuonių. Šiuo įsitikinimu iš esmės remiasi rasės doktrina, susiformavusi jau gentinėje visuomenėje. Buvo manoma, kad iš genties protėvių paveldimi ne tik tos pačios genties narių panašumai ir skirtingų genčių (visų pirma išvaizdos) skirtumai, bet ir – galbūt svarbiausia – elgesys.

Be jokių abejonių, ši doktrina paprastai buvo ne daugiau kaip mitas. Nepaisant to, ji išplito tarp didelių, ilgai gyvuojančių religinių grupių, o pastaruoju metu – ir tarp tautinių kultūrų visuomenių, nors neįmanoma atsekti visų tokios žmonių grupės kilmės gijų, vedančių prie bendrų protėvių, ar įrodyti, kad jie sudaro atskirą rasę, akivaizdžiai paveldėtomis savybėmis besiskiriančią nuo kitų grupių narių. Vienintelis bendros kilmės įrodymo būdas turėtų būti netiesioginis ir remtis istoriniais faktais, patvirtinančiais, kad ši grupė visada buvo endogaminė; vienintelis rasinės vienybės įrodymas galios tuo atveju,

jei antropologinė grupės somatinių savybių analizė parodys, kad, palyginti su kitų grupių somatinėmis savybėmis, kiekvienu atveju galime matyti paveldimus panašumus ir skirtumus. Tačiau, tiesą pasakius, esama istorinė ir antropologinė medžiaga dažniausiai paneigia abi šias prielaidas. Nepaisant to, tikėjimas šios doktrinos teisingumu gyvuoja. Šiuo atžvilgiu rasinė doktrina panaši į daugelį kitų mitų, kuriais tikima nepaisant faktais paremtų įrodymų³.

Puikus tokio mito gyvavimo religinėje grupėje pavyzdys yra daugelio žydų – Mozės šalininkų – tikėjimas, kad jie yra bibliinių protėvių palikuonys. Šis tikėjimas aštuoniolika amžių buvo galingas socialinio solidarumo saitas – juk Toroje “Izraelio tautos” žmonės buvo skelbiami “išrinktaisiais”, atliekančiais nežemišką misiją. Šis mitas išlieka ir šiandien, nepaisant to, kad somatinės antropologijos tyrimai rodo, kad šiuolaikinių žydų kilmės linijos yra labiau išsklidusios nei bet kurios kitos šiuolaikinės bendruomenės, pripažįstančios bendros kilmės mitą (galbūt išskyrus kinus). Kai kurie iš šių skirtumų gali būti istoriškai paaiškinti religiniu integravimusi ir daliniu izraelitų susimaišymu su kitokios kilmės grupėmis (pvz., su chazarais, kurie priėmė Mozės religiją VIII a. ir kurių daugelis vėliau emigravo į Vakarų Rusiją ir Lenkiją). Deja, šis įsitikinimas sutampa su plačiai paplitusia antisemitų doktrina, kuri teigia, kad visi žmonės, kurie laikosi (arba kurių protėviai laikėsi) Mozės religijos, priklauso vienai rasei, turinčiai bendras paveldimas psichologines ir biologines savybes⁴.

Nagrindėdami šiuolaikinę literatūrą apie tautas, pastebėsime, kad daugelis autorių laiko kultūrinę tautybę esant visai greta rasės, tiesiogiai ar netiesiogiai teigdami, kad atskiros kultūros yra atskirų rasų “produktai”. Pavyzdžiui, ne vienoje Jungtinėse Valstijose išleistoje knygoje “rasės” terminas taikomas, bent jau retkarčiais, kalbant apie vokiečius, italus, lenkus, rusus, vengrus, suomių, turkus, meksikiečius, airius ir t.t.⁵ Dar dažniau tai pasitaiko kasdienėje kalboje. Greičiausiai tie, kurie šį terminą vartoja, nesuvokia, kad rasės sutapatinimas su tautybe buvo inicijuotas nacionalistinių ideologų, kurie taikė “rasės” terminą su aiškia potekste, pabrėždami rasų nelygybę ir teigdami, kad jų tautybės žmonės yra rasiškai pranašesni už kitų tautybių žmones.

Tokie teigimai patvirtino esą veiksmingi nacionalistinės propagandos instrumentai: kai masės buvo tikinamos, kad jos yra savo kilme viršesnės už kitų kultūrų žmones, jų solidarumas (palyginus su “rasiškai atsilikusiais” užsieniečiais) stiprėjo. Tiesą pasakius šiam solidarumui iškildavo tam tikrų kliū-

čių – ypatinga klanų įtaka, regioninis separatizmas, klasiniai skirtumai, istoriniai rasių susimaišymo pavyzdžiai. Rasinis mitas ne visada buvo pajėgus įveikti šias kliūtis, tačiau jis buvo veiksmingas.

Klanų svarba – ypatingas grupių, teigiančių savo kilmės skirtingumą, vidinis solidarumas – ilgą laiką buvo akivaizdi kliūtis formuoti Škotijos tautiniam solidarumui. Keli kiti faktoriai tapo svarbūs – kova prieš bendrus priešus, herojų kultas ir kūrybiškas Škotijos kultūros augimas – ir galų gale ši kliūtis buvo įveikta; tačiau taip pat negalime atmesti škotų rasinės vienybės ir viršenybės mito įtakos solidarumo formavimuisi.

Pastaruoju metu akivaizdžiausias rasinio mito naudojimo klanų įtakai įveikti pavyzdys yra Sun Jat-seno suformuota ideologija⁶. Tikėjimas bendrais protėviais ir jų garbinimas ilgus amžius buvo stipriausia ir labiausiai patvari Kiniją jungianti jėga; tačiau didžiausia socialinė grupė, kurią tokiu pagrindu galima būtų laikyti vieninga, buvo patrilinearinis klanas. Tokių klanų, kuriuos siejantis ryšys buvo ne socialiniai saitas, o tik bendras vardas, priskaičiuota daugiau nei 150. Sun Jat-senas tikėjosi įveikti separatizmą tikindamas plačiąsias Kinijos gyventojų mases, kad visi šie klanai yra sudėtinės vienos rasės dalys, kurios bendra kilmė ateina iš gilios senovės. Iš pradžių jis aiškiai neteigė, esą kinų rasė viršesnė už kitas, o greičiau laikė ją tiesiog lygiaverte kitoms. Tačiau jo mintį, kad kinų kultūra (kaip kinų liaudies kūrinys) yra savo morale viršesnė už kitas, galime laikyti rasinės viršenybės įrodymu.

Dar vienas pavyzdys, aiškiai parodantis, kaip rasinės vienybės ir viršenybės mitas gali įveikti regioninį separatizmą, siejamas su tautinio vardo “vokietis” (*deutsch*) plitimu – šis vardas palaipsniui tapo prestižiniu ir plačiai vartojamu įvairių tradicijų ir kultūrų regionuose. XVII a. pabaigoje vienas pirmųjų nacionalizmo rašytojų Wielandas pabrėžė, kad vietovėje, iš kurios jis buvo kilęs, vienas didžiausių įžaidimų berniukams buvo pravardė “vokietis Mykolas” (*deutscher Michel*); jį galima buvo sulygtinti nebent su “asilu” (*Esel*). Jau po šimto metų dauguma Bavarijos ar Saksonijos gyventojų (nors ir laikydami save pranašesniais už prūsus ir atvirksčiai) didžiavosi esą “vokiečiai”, nes propagandistai nuolat vartojo būtent tokį pavadinimą nusakyti asmenims, kurių vertė buvo didesnė nei tuomet niekinamų užsieniečių. Žinome, kaip šis pasididžiavimas išaugo kartu su nacistiniu didžiosios vokiečių rasės (*deutsches Herrenvolk*) mitu. Anglosaksiškos rasės viršenybės mitas nebuvo toks įtakingas, nors kai kurie ideologai stengėsi jį platinti ne tik Anglijoje,

bet ir Jungtinėse Valstijose, kur buvo siekiama užtikrinti Anglijos kultūros kūrėjų palikuonių solidarumą ir išlaikyti jų dominavimą virš visų kitų „rasiškai atsilikusių“ tautybių.

Rasinės vienybės mitas sulaukdavo tam tikro paveldimumo pagrindu sukurtų aukštesniųjų klasių pasipriešinimo. Tokiais atvejais išlikdavo senasis mitas, teigiantis, kad aukštesnioji klasė savo rase skyrėsi nuo žemesniųjų klasių. Taip buvo Prancūzijoje, kur Gobineau siekė įrodyti, kad Prancūzijos kilmingieji buvo viršesni už mases, nes jie esą kilę tiesiogiai iš frankų, grynosios ar beveik grynosios arijų (šiauriečių) rasės atstovų⁷. Tačiau naujasis mitas buvo įtakingesnis už senąjį. Rusijos nacionalistai – kai kurie slavofilai, vėliau populistai (*narodnikai*) – pabrėžė, kad būtent valstiečiai yra paveldėję vertingiausius rusiškumo bruožus, ir (nors daugelis jų buvo aukštos kilmės) laikė Rusijos kilminguosius ir valstiečius vienos rasės atstovais. Kilmingųjų kultūros bruožai, skyrę juos nuo valstiečių, buvo laikomi nuosmukio požymiais. Dar kitaip, palankiau kilmingiesiems klasių ir paveldėjimo problemą sprendė tie ideologai, kurie (tegu ir akceptuodami bendros kilmės ir rasinės vienybės doktrinas) teigė, kad aukštesnę klasę sudarė tipiškiausi, vertingiausiomis savybėmis pasižymintys rasės atstovai. Šį požiūrį palaikė kai kurie socialinio darvinizmo atstovai, laikydami klasinę stratifikaciją esant natūralios atrankos išdava: „stipresnieji“ iškildavo ir jų palikuonys, paveldėdami protėvių sugebėjimus, išlikdavo visuomenės viršūnėje⁸.

Istorijos faktai, įrodantys rasių susimaišymą, gali ir nesikirsti su rasinės vienybės mitu, ypač jei pripažįstame, kad šis susimaišymas įvyko tolimoje praeityje; juolab kad masinei propagandai nebūtina remtis istorija. Jei susimaišiusios rasės yra laikomos „vertingomis“, jų derinys turėtų išlaikyti pačias vertingiausias pirmaprades savybes. Taip manoma, kad prancūzai yra paveldėję tik geriausias protėvių galų, senųjų užkariautojų romėnų ir kryžiuočių savybes. Tačiau jei viena iš susimaišiusiųjų rasių yra laikoma žemesne, apie patį susimaišymą jau nekalbama. Vokiečių nacionalistai, kurie laikė slavus žemesne rase, apeidavo istorinius faktus: juk nukariauti Vakarų slavai anaipol neišnyko, bet germanizavosi ir ilgainiui susimaišė su nukariautojais; „niekinga“ prūsų tauta, nukariauta Kryžiuočių ordino Rytų Prūsijoje, buvo germanizuota, o ne visiškai išžudyta. Tačiau ignoruoti neseniai įvykusių rasių (ypač „žemųjų“) susiliejimų buvo neįmanoma. Naciai ne vokiečiams, o žydams priskirdavo kiekvieną, kurio bent vienas senelis buvo žydas; ir daug Pietų JAV gyventojų nepri-

pažino pilnaverčiais Amerikos visuomenės nariais žmonių, kurie turėjo bent vieną (tegu ir labai tolimą) juodaodį protėvį.

Ten, kur dvi tautybės nuolatos konfliktuodavo ir gyvuodavo abipusiškai nepalankios nuomonės, masių socialinis solidarumas būdavo tvirtesnis, jei buvo teigiama, kad kitos tautybės atstovai yra žemesnės rasės atstovai ir neigiamas nusistatymas jų atžvilgiu yra pagrįstas. Atsakydami į rusų nacionalistų skelbiamą mintį, esą rusai yra viršesni už kitus slavus ir anksčiau ar vėliau turėtų jiems vadovauti ar net juos užvaldyti, kai kurie lenkų nacionalistai teigė, kad rusai (skirtingai nuo ukrainiečių ir baltarusių, vadinti „maskoliais“) nėra slavai, o mongoliškas savybes (totorių nukariavimų pasekmė) perėmęs rasių mišinys. Pirmojo pasaulinio karo metu – kaip atsakas į vokiečių rasinės viršenybės pretenzijas – buvo paplitęs teigimas, kad vokiečiai yra hunų palikuonys; Antrojo pasaulinio karo metu jie buvo laikomi psichologiškai degradavusia rase. Panašiai neigiami buvo „japoniškščiai“ (the „Japs“).

Išpopuliarinti rasinius mitus padeda konkretūs verbaliniai apibūdinimai ar vaizdingi tariamai tipišku „mūsų“ viršesnės rasės ir kitų menkesnių rasių įvaizdžiai. Pastaruoju metu, vystantis šiuolaikinei žiniasklaidai, tokie metodai ypač plačiai naudojami; tačiau jų šaknis lengva atsekti liaudies kultūroje. Pasakose liaudies herojai įkūnija idealius jas kuriančiųjų tipus, o „užsieniečiai“ turi visiškai priešingų savybių. Jie neprivalo būti pikti ir pavojingi, greičiau – tiesiog nevykėliai („užsieniečiai velniai“ kai kurių Kinijos regionų folklore). Kai kuriose slavų kalbose vokiečiai anksčiau reiškė „kurčiuosius“ (nemcy), Vakarų Lenkijoje tarakonai yra vadinami „prūsais“ (prusaky). Amerikos žargone yra daugybė niekinančių žodžių, skirtų nusakyti atskiroms imigrantų grupėms. Beveik kiekvienoje kalboje yra liaudies patarlių, užsieniečiams priskiriančių tam tikras savybes ir tarsi patariančių, ką daryti ir ko nedaryti susidūrus su jais, net jei kaimyninių regionų gyventojai nelabai kultūriškai skirtusi nuo „savųjų“.

Daugelyje tradicinių kultūrų atrasime idealių „savųjų“ portretus ir sukarikatūrintus užsieniečių įvaizdžius. Vėliau prie savo tautybės idealų ir jiems priešingų užsieniečių tipų kūrimo prisidėjo profesionalūs menininkai ir rašytojai. Tokiu būdu nacionalistinės teigiamų (ir ypač neigiamų) rasinių mitų propagandos iniciatoriai stereotipų kūrimui jau galėjo pasiremti gausia medžiaga.

Tačiau negalime nepastebėti rasinių mitų įtakos mažėjimo. Juos atmetė komunistų ideologai ir ignoravo Tautų Sąjunga bei Jungtinės Tautos. Rasinę

mitologiją labiausiai diskreditavo nacistinis režimas; jo absurdiškumas ir griaušančios pasekmės buvo už bet kokią mokslinę kritiką tvirtesnis argumentas, diskredituojantis tautybių ir rasių sutapatinimo doktriną.

Tautos žemė – bendra ir išskirtinė grupės nuosavybė

Socialinių grupių pretenzijos į visą žemę, kurioje gyvena jų nariai, yra senas reiškinys. Šios pretenzijos nėra vien ekonominės, dažnai jos turi moralinį ar religinį pagrindą. Jos būna viršesnės už bet kokias kitas mažesnių grupių ar narių ekonomines žemės nuosavybės teises.

Daugelyje gentinių visuomenių žemė, kurioje gyvena genties nariai (tiek medžiotojai, tiek gyvulių augintojai klajokliai ar žemdirbiai), buvo laikoma išskirtine, sąlyginai šventa genties nuosavybe. Dažnai jos šventame centre įsikurdavo dievybės ar mitiniai protėviai. Jos sienas gynė magiškos jėgos ar šventieji; nekviestas ar neprašytas svetimšalis, peržengdamas sienas, suteršdavo žemės šventumą ir nesunkiai galėjo būti dieviškų ar žemiškų sargų nužudytas. Į besiformuojantį karaliaus, kaip šventos asmenybės, vaidmenį įėjo pareiga magijos ir religijos teikiamomis galiomis ginti savo žemę ir jos gyventojus, neleidžiant be jo leidimo atvykti svetimšaliams. Kai prieš burtininkų ir dvasininkijos sukurto “imuniteto” vedami svetimieji kariai vis dėlto įsiverždavo, karalius gindavosi naudodamas tiek mistines, tiek karines jėgas; jo paskirtieji ar jis pats imdavosi ginklo. Senovės miestas-valstybė būtinai turėjo šventą centrą; sienos gindavo šventuosius miestus tiek fiziškai, tiek magiškai; aplinkui plytinčios kaimo vietovės buvo mažiau šventos, tačiau jų ribas gynė bent jau menkesnės maginės ir religinės jėgos.

Užkariavimų dėka pradėjus plėstis karalystėms (vėliau ir miestams-valstybėms), užkariautojai savo teritorines pretenzijas laikydavo viršesnėmis už užkariautų ir kontroliuojamų gyventojų pretenzijas. Tai neabejotinai sukeldavo socialinius konfliktus. Jie galėjo būti iš dalies išspręsti užkariautosioms provincijoms suteikiant autonomiją, tačiau visiškai išnykdavo tik tuo atveju, jei užkariautojai ir užkariautieji kultūriškai integruodavosi. Iš tiesų teritorijų vienybė ir/ar atskirumas priklausė išimtinai nuo politinės ir karinės valdžios. Autoritarinės valdžios ir įgyvendintos jėgos pagrindu kūrėsi valstybės ir tik jos galėjo turėti teritorijas bei laikė pareiga ginti tos teritorijos subjektus. Kartais valstybės vardas kildinamas iš teritorijos pavadinimo (pvz., Nyderlandai ar Argentina); kartais teritorija ar valstybė vadinama jos

užkariautojų vardu, pvz., Škotija (angl. Scotland), Lenkija (Poland), Suomija (Finland). Dažnai etninės grupės, sukūrusios valstybę, vardas buvo taikomas tiek valstybei, tiek visai jos teritorijai, nors iš pradžių ten gyventa kelių skirtingų tautinių grupių. Romos karvedžiai ir politiniai vadovai savo (Romos miesto piliečių) vardu vadino visą savo valdomą imperiją ir visą jos teritoriją, nepaisant to, kad jos gyventojai kultūriškai skyrėsi nuo romėnų. “Prancūzija” iš pradžių vadinta Galijos dalis, kurią valdė frankų kunigaikščiai. “Anglija” iš pradžių buvo nedidelėje užkariautoje žemėje sukurta valstybė. Turkai vadino savo užkariautas žemes Otomanų Turkija, nors daugelis jų gyventojų nebuvo ir niekada netapo turkais. Rusija caro valdymo laikais buvo tapatinama su carine imperija ir reiškė visą “rusų” užkariautą ir valdomą teritoriją, kurioje gyveno daugiau nei šimtas nerusiškos kilmės tautinių grupių; vertingiausia, beveik šventa jos dalimi buvo laikoma rusų (didžiarusių) gyvenamoji teritorija. Vakaruose šis pavadinimas vartojamas iki šiol, nepaisant komunistų sukurto pavadinimo “Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga”.

Kaip šie pavadinimai tapo tautos vienybės simboliu žmonų masėms (daugelis jų niekada nėra peržengę vietinės bendruomenės ar – geriausiu atveju – provincijos ribų), menkai nutuokiančioms apie šią teritoriją kaip apie visumą? Kas verčia juos tikėti visą šią teritoriją esant bendrą, kiekvienam išskirtinai vertingą nuosavybę? Iš kur toks ši tikėjimą įkūnijančių dainų populiarumas ir sentimentalumas? Paimkime Prancūzijos himną “La Marseillaise”, kurį po Didžiosios Prancūzų revoliucijos giedojo kariai, kilę iš Marselio. Jo pradžia skamba “Allons, enfants de la patrie. Le jour de gloire est arrive”: “patrie” šiems kariams turėjo reikšti Prancūziją, ne vien Marselio miestą. Lenkijos himnas (“Lenkija dar nepražuvo, kol gyvi esame”), sukurtas Bonaparto armijoje Italijoje tarnaujančių karių, išreiškia tikėjimą, kad visos prieš užgrobto lenkų žemės bus atgautos, o Lenkijos valstybė atkurta. Žinome amerikiečių dainas “My country, ’tis of thee” ir “America the beautiful”. Pagaliau turbūt labiausiai ryškiai ištikimybę tėvynei ir jos vertės pajautimą išreiškė žinoma vokiečių daina “Deutschland, Deutschland über alles, über alles in der Welt”.

Tirdami tokio “tautos žemės” suvokimo kilmę ir jo plitimą propagandos keliu, pastebime, kad jo šaknys – senoje “tėvynės” (patria ar fatherland) idėjoje, akivaizdžiai susietoje su bendros kilmės mitu. “Mūsų žemė” yra “mūsų tėvų ir protėvių žemė”, žemė, kurioje jie gyveno ir kur gimėme “mes”. Jai vertę suteikė mūsų protėviai; ją sudaro bendros kelių

kartų veiklos produktai (įdirbti laukai, sodai, namai, šventovės, visuomeniniai pastatai ir t.t.), ir mes, paliukuonys (o ne svetimieji), turime teisę į šią nuosavybę. Negana to, joje palaidoti mūsų protėviai; jų kapai daro šią žemę šventą.

Ši idėja nesunkiai tampa priimtina ar net spontaniškai plinta tarp senos kaimo bendruomenės ar kaimų apsupto seno miesto gyventojų. Lygiai taip pat ją galima taikyti ir ji yra taikoma plačiau – t.y. visuose rajonuose, kurių gyventojai turi bendrą savo protėvių (kad ir kiek tolimų laiko atžvilgiu) kultūrinį paveldą. Bendrų herojų mitai sustiprina šią idėją ir ypatingą praktinę svarbą masėms ji įgyja augant skirtingų šalies regionų tarpusavio ryšiams ir priklausomybei. Religinė tarpusavio priklausomybė formuojasi tada, kai piligrimų kelionių objektai, šventovės ir religinės grupės yra išbarstytos visoje šalies teritorijoje ir kiekviename regione atsiranda kitiems regionams atstovaujančių religinių lyderių. Būtent tai buvo pagrindas formotis Indijos, kaip visų induizmą išpažįstančių žmonių žemės, sampratai¹⁰. Politinė tarpusavio priklausomybė būna išreikšta tik tuo atveju, kai įvairių regionų žmonės yra atstovaujami centrinėje šalies vyriausybėje. Ekonominė tarpusavio priklausomybė išryškėja augant pramonei ir transportui. Galų gale tarpusavio priklausomybė galima tarp vietinių ir regioninių tautinės kultūros centrų. Taip “mūsų žemė” ar “protėvių žemė” žmonių masėms tampa erdvine daugelio (jei ne visų) svarbiausių vertybių talpykla.

Būtinybė gintis nuo bendrų priešų

Kai kurių visuomenės tyrinėtojų nuomone, tai yra universalus ir vienintelis veiksmingas socialinio solidarumo veiksnys: kiekvienos socialinės grupės viduje egzistuoja konfliktai, kurie gali būti įveikti tik kovojant su kita socialine grupe; jei su niekuo nekovoja, grupė subyra¹¹. Tačiau pamirštama, kad jokia grupių tarpusavio kova nėra galima be vidinio grupių solidarumo. Tai yra būdinga genčių susirėmimams, šeimyninėms vendetoms, valstybių karams, religinių grupių konfliktams. Ypač grupės solidarumas stiprėja, kitai grupei grasinant susidoroti su jos nariais, apriboti ar naikinti jos vertybes ar stengiantis netgi ją sunaikinti. Grupė visados susivienija kovai prieš agresyvųjį priešininką. Visados priimtinesnė yra mintis, kad priešas yra agresorius, o mes priversti nuo jo gintis (o ne atvirksčiai). Jau minėjome, kad herojų-gynėjų yra daug daugiau nei agresyvių herojų.

Esama ir išimčių. Tai religinės bendruomenės su misija atversti žmoniją į “tikrą” tikėjimą, imperialistinės valstybės, siekiančios sukurti tvarkingą, taikią pasaulinę imperiją; nacionalistinės visuomenės, atsilikusiems žmonėms nešančios savąją viršesnę kultūrą; komunistinės visuomenės, kurių misija – visai žmonijai duoti vienintelį teisingą socialinės tvarkos modelį; jos nuo pat pradžių nesiremia vien gynyba. Agresija būtina tam, kad sėkmingai išpildytų jų misijas; ir jų ideologijos pateisina šią agresiją, nes jų tikslas esąs grynai altruistinis.

Šių misijų paprastai imasi visiškai indoktrinuotos ir gerai organizuotos valdančiųjų grupės, o šių visuomenių masės rodo mažai susidomėjimo tokio misijomis. Vadinasi, tam, kad užsitikrintų masių paramą, lyderiai pabrėžia būtinybę kovoti prieš tikruosius ar įsivaizduojamus agresorius, “blogio” nešėjus, pavojingus “gėrio” priešus. Tokie raginimai buvo dažni religinių kovų metu – pvz., tarp krikščionių ir musulmonų, katalikų ir protestantų – nesvarbu, kuri pusė šią kovą pradėjo. Hitlerio, jo rėmėjų ir šalininkų pastanga įvykdyti Vokietijos misiją pasaulyje prasidėjo kvietimu vokiečiams būti solidariems ginantis nuo pavojingų priešų. Pavojingiausi iš jų buvo žydai, nes jie pamynė vokiečių vienybę ir išniekino vokiškąjį grynumą iš vidaus ir vienijosi su išorės priešais – kapitalistiniais Vakarais ir komunistine Rusija. Pastaraisiais metais komunistinė propaganda siekia sustiprinti Sovietų Sąjungos ir jos satelitų masių solidarumą, pabrėždama būtinybę bendrai gintis nuo išorinės priešų agresijos (ypač “karo kurstytojos” Amerikos) ir susivienyti kovoje prieš vidaus “liaudies priešus” ir išdavikus.

Be abejo, kvietimas būti solidariais ginantis padeda veiksmingai vienyti tos pačios kultūros žmones tuo atveju, jei priešai yra akivaizdžiai kultūriškai svetimi ir išties agresyviai nusiteikę pakenkti “mūsų žmonėms”. Taip karinio įsiveržimo pavojus suvienija visus regiono, kuriam gresia invazija, gyventojus, įveikdamas, bent jau kurį laiką, vidinius klasinius nesutarimus ir politinius konfliktus. Be jokių abejonių, Napoleono invazija sustiprino vokiečių, ispanų ir rusų tautinį solidarumą. Žinome, kiek japonų invazija įtakojo kinų tautinės vienybės stiprėjimą; net nurimęs Kuomintango ir komunistų konfliktas vėl iškilo tik po Japonijos pralaimėjimo. Dar ryškesni buvo Vokietijos įsiveržimo į Sovietų Sąjungą padariniai: tautinis ukrainiečių, baltarusių, lenkų ir lietuvių pasipriešinimas rusų dominavimui ir potenciali kova prieš komunistinį režimą nurimo vardan

* Atkreiptinas dėmesys, kad šiuo atveju F. Znanieckis nepakankamai atsakingai kalba apie tariamą “bendrą solidarumą” – kaip įsivaizduojamą schemą kuriantis sociologas-teoretikas, kuris nepaiso kai kurių istorinių faktų tiesos. (Red. past.)

bendro solidarumo kovojant su įsiveržėliais*.

Tautinės nepriklausomybės idealas tampa priimtinas masėms tuo atveju, jei įmanoma įtikinti „paprastus žmones“, kad valdančioji tauta yra jų priešai ir būtina vienytis tam, kad nuo jų apsigintum. Dominuojančios tautybės privilegijos visuomenėje, bet kokios rasinių prietarų išraiškos, ekonominis išnaudojimas, prievartos naudojimas, valdomųjų teisių apribojimas, politinės kontrolės griežtumas – visa tai padeda patraukti žmones vienytis. Būtent todėl pavergtų tautų solidarumas išaugo XIX a. antrosios pusės carinėje Rusijoje ir Prūsijoje.

Indijos nacionalistai, kviesdami visus Indijos žmones vienytis, ypač pabrėždavo būtinybę gintis nuo Britanijos imperializmo, kaip visų indų rykštės¹². Sun Jat-senas, skatindamas kinų solidarumo jausmus, taip pat minėdavo poreikį apginti Kiniją nuo Vakarų ekonominės invazijos.

Toks gynybinis solidarumas dar labiau akivaizdus tarp tų grupių, kurios yra persekiojamos priešiskai nusistačiusių galingųjų. Tada jis tampa ypač svarbus, nes gynybinis bendradarbiavimas tampa pavojumi visiems dalyvaujantiems individams; grupės nariai privalo pripažinti jį esant vertingiausiu dalyku gyvenime. Daug pavyzdžių atrasime tarp religinių grupių: Romos valdovų persekiojami pirmieji krikščionys, dominuojančios bažnyčios persekiojami eretikai ir ypač žydų bendruomenės, išlaikiusios tikėjimą ir vienybę nepaisant ilgus amžius trukusių persekiojimų. Savųjų kankinių heroizavimas neabejotinai sustiprindavo šių grupių solidarumą.

Tautinių kultūrų gynybinis solidarumas buvo akivaizdžiai išreikštas jų pagrindžio pasipriešinimo nacistinių okupantų persekiojimams. Po karo išleista nemažai medžiagos apie prancūzų, olandų, belgų, norvegų, čekų, serbų ir graikų rezistentus. Ji aiškiai parodo, kad rezistencijos efektyvumas priklausė tiek nuo okupantų naudojamų metodų, tiek nuo tautų patirties kolektyviai priešintis. Naciai paliko kultūrinę laisvę ir tam tikrą kiekį politinės autonomijos prancūzams ir norvegams su sąlyga, kad jie rems marionetines vyriausybes, tuo tarpu lenkai, čekai ir serbai neturėjo jokios laisvės. Todėl pastarųjų pasipriešinimo judėjimai buvo labiau solidarūs. Negana to, lenkai ir serbai turėjo šimtametę kovos su svetimąšalių dominavimu patirtį, todėl jų pagrindis buvo aktyviausias ir geriausiai organizuotas.

Viešojo švietimo raida tautinėse kultūrose

Kad ir kiek įtakinga augant etniniam solidarumui buvo žodinė propaganda, jos poveikis tapo ribotas,

nes neraštingos masės negalėjo pakankamai sužinoti apie tautos raštijos pagrindų sukurtą kultūrą ar įvertinti jos svarbą sujungiant visuomenės narius. Jau XVIII a. kai kurie nacionalistiškai nusiteikę mąstytojai laikė geriausiu liaudies solidarumą skatinančiu būdu privalomą visos jaunosios kartos švietimą tautinės kultūros pagrindu, nuolatos pabrėžiant būtinybę būti ištikimam savo kultūros visuomenei. Pirmiausia tam reikėjo plačiai panaudoti spaudą – kaip priemonę padaryti tautinės kultūros elementus (tegu ir supaprastinta forma) prieinamus visai jaunajai kartai; antra, būtina buvo suorganizuoti daug mokyklų, galinčių išmokyti įvairių klasių jaunuolius suprasti savąją kultūrą ir paruošti juos aktyviai veiklai savoje visuomenėje.

Deja, susidurta su daug kliūčių. Visų pirma, raštingumui ir švietimui plisti trukdė klasinė hierarchija. Aukštesniosios klasės teigė, kad žemesniųjų klasių atstovams nereikia išsilavinimo – jiems reikia sekti ponų nurodymais. Žemesniosios klasės taip pat nemanė, kad išsilavinimas yra reikalingas, išskyrus tuos atvejus, kai išsilavinimas padėjo įgyti aukštesnę padėtį visuomenėje (pvz., valstiečių sūnus galėjo tapti kunigu). Dar XIX a. pabaigoje daugelis Europos valstiečių ir net Amerikos fermerių laikė mokyklos lankymą laiko švaistymu, nebent vaikas būtų rengsis įgyti miestietišką profesiją ar darbą.

Negana to, mokykloms reikėjo finansinės paramos ir daugiausia prie to prisidėję turtingieji tikėjosi, kad jos tarnaus jų interesams. Anglijoje aukštesniosios klasės išlaikomos mokyklos ir buvo skirtos išimtinai aukštesniosios klasės vaikams. Turtingų tikinčiųjų remiamos bažnyčių mokyklos dažnai priimdavo tik mokinius, kilusius iš aukštesniosios klasės, pvz., vienuolynų mokyklos, skirtos mergaitėms¹³. Net kunigų seminaruose daugumą klierikų sudarė iš aukštesniosios klasės kilę studentai, nors į jas buvo priimami ir nekilmingi jaunuoliai, bažnyčiai sumokėjus už jų mokslą. Monarchinėje Prancūzijoje, Anglijoje, Prūsijoje, Austrijoje ir Rusijoje karo ir karo laivyno akademijose profesionaliais karininkais tapdavo beveik išimtinai iš aukštesniųjų klasių kilę jaunuoliai. Lygiai tą patį galima pasakyti apie mokyklas, ruošiančias valdininkiją, ypač teisės mokyklas. Kapitalistų remiamos mokyklos taip pat ruošė iš kapitalistų kilusius asmenis užimti svarbiausius postus ekonomikoje.

Tokiu atveju švietimas tautos kalba ne visada buvo susietas su lojalumu tautai. Kilmingųjų išlaikomose mokyklose mokiniams daugiau ar mažiau atvirai buvo skiepijama ištikimybė savo klasei. Bažnyčia laikė ištikimybę religijai esant

viršesnę už kitas. Vyriausybės siekė, kad ruošiami karininkai ir valdininkai būtų visų pirma ištikimi tuometinei valdžiai. Kapitalistų kontroliuojamose mokyklose buvo ypač pabrėžiamas turtingiausios buržuazijos ekonominis ir politinis solidarumas.

Tai anaip tol nereiškia, kad paminėtos lojalumo formos visada prieštaravo tautiniam lojalumui. Tokio prieštaravimo nebuvo Anglijoje, kur įtakingi kilmieji nuo XVIII a. buvo karšti Anglijos kultūrinės vienybės šalininkai; negalime to pasakyti ir apie Prancūziją, kur jau XVII a. pabaigoje monarchija, kilmieji ir buržuazija laikė tautinę kultūrą esant svarbiu Prancūzijos karalystės vienybės ir prestižo veiksmu¹⁴. Prieš padalijimus Lenkijoje tautiškai nusiteikę lyderiai pradėjo dominuoti tarp valdančiosios aukštuomenės, buržuazijos ir net bažnyčios hierarchų, kai tik buvo suvokta neišvengiama grėsmė iš Rusijos, Austrijos ir Prūsijos pusės. Buvo pripažinta išskirtinė lenkų kultūros pažinimo ir lojalumo Lenkijos valstybei svarba ir pirmą kartą istorijoje buvo sukurta švietimo ministerija.

Visai kitokia situacija buvo Italijoje ir Vokietijoje. Ten karaliai ir princai (Italijoje ir popiežius) priešinosi pastangoms išugdyti jaunosios kartos tautinį lojalumą, nes kiekvienas kolektyvinis žingsnis susivienijimo link grasė jų suverenumui. Vokietijoje susiskaldymas tarp katalikų ir protestantų kartais neleido švietimo sistemai skatinti žmonių solidarumo. Net pačiame paskutiniame XIX a. ketvirtyje Bismarcko vadovaujamas "kultūros karas" (Kulturkampf) siekė iš Prūsijos galutinai pašalinti bet kokią katalikų bažnyčios ideologijos įtaką.

Kad ir kokie skirtingi buvo įvairių mokyklų skatinamų lojalumų santykiai, tikras bendrasis žemesniųjų klasių švietimas tapo realybe tik tada, kai nacionalistinių mąstytojų skleidžiamas demokratijos idealas tapo priimtinas daugeliui ir buvo realizuotas įtakingų organizacinių grupių.

Šis idealas buvo toks: jei piliečiams yra skirta aktyviai dalyvauti valdyme, jie privalo būti tam pasirengę. Ir tam, kad būtų įveikta nelygybė tarp neraštingų masių ir išsilavinusio, aukštesniajai klasei priklausančio, visus svarbiausius vaidmenis visuomenėje monopolizavusio elito (karininkų, valdininkų, diplomatų, tarnautojų, gydytojų, teisininkų, mokslininkų, universitetų profesorių, bankininkų, pramonės valdytojų ir t.t.), buvo būtina visiems suteikti bent minimalų raštingumą ir galimybę kiekvienam siekti aukštesnio išsilavinimo. Tik švietimas tautine kalba galėjo įvykdyti šias sąlygas: prastuomenei buvo lengva išmokti rašto ta kalba, kuria ji (tegu ir tarmiškai) kalbėjo, o aukštuomenėje

kiekviena profesija (išskyrus dvasininkiją) rėmėsi sekuliarine kultūra.

Pirmieji įvesti bendrą mokyklinį švietimą tautine kalba bandė jakobinai Prancūzijoje ir ši pastanga (tiesa, su pertraukomis) buvo tęsiama, kol ji buvo visiškai įgyvendinta Trečiojoje Respublikoje. Vėliau tai įvyko Jungtinėse Valstijose po revoliucijos, kiek vėliau – tose Europos valstybėse, kur pasklido demokratijos idealai. Kai demokratijos idėja pradėjo skverbtis į autoritarinių režimų valdomas šalis, pastarieji ėmėsi kurti tokį masių švietimą, kuris galėtų sustabdyti demokratijos plėtrą. Nors Austrijoje ir Prūsijoje vyriausybės ėmėsi organizuoti liaudies švietimo sistemą, jos siekė griežtai kontroliuoti mokyklas ir vertė mokytojus skiepyti jaunajai kartai beatodairišką ištikimybę monarchiniams režimams. Panašiai, tik lėčiau masių švietimas vystėsi XIX a. antrosios pusės Rusijoje. Žlugus monarchijai Vokietijoje, vokiečių tautos švietime visiškai išgalėjo fašistai, jaunuomenei diegę absoliučią ištikimybę fiureriui ir jo vyriausybei; tuo tarpu Sovietų Sąjungos (vėliau ir jos satelitų) tautų kalbų ir kultūros pagrindu vykdomas švietimas visuose lygiuose buvo neatskiriamas nuo labai sėkmingai priderintos besąlygiškos ištikimybės komunistiniam režimui ugdymo.

Svetimšalių valdomose šalyse, be abejo, buvo ypač sudėtinga ugdyti tautinę kultūrą ir ištikimybę tautai. Puikus pavyzdys yra XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lenkija, valdoma Prūsijos ir Rusijos. Tuo metu visos mokyklos buvo valdžios kontroliuojamos. Lenkų kalba buvo uždrausta vartoti. Vokiečių kontroliuojamose teritorijose visos disciplinos, išskyrus tikyba, buvo dėstomos vokiečių kalba. Analogiškai Rusijos pusėje buvo dėstoma rusų kalba, o lenkų kalba buvo dėstoma kaip trumpas, neprivalomas "užsienio" kalbos kursas. Tuomet perduoti lenkų tautinę kultūrą ėmėsi gausios neoficialios grupės. Be abejo, lenkiškai išugdyti tėvai mokė šios kalbos savo vaikus. Miestuose lenkų kalbą dėstė privatūs mokytojai; daugelis įvairias pareigas užimančių intelektualų taip pat buvo mažų ratelių mokytojai; vyresnieji studentai, pramokę lenkiškai iš vyresniosios kartos, šios kalbos mokė jaunesniuosis. Kaimuose dvarininkų žmonos ir dukros duodavo pamokas darbininkams ir valstiečiams. Dvasininkai ir miestuose, ir kaimuose mokė skaityti ir rašyti lenkiškai, dėstydami tikyba.

Tačiau pati įdomiausia šių procesų išdava buvo savišvietos vystymasis. Daugelyje kaimų valstiečiai, su kitų pagalba pramokę lenkiškai skaityti ir rašyti, toliau patys tęsė mokslą skaitydami knygas ir periodiką, perduodavo savo pačių įgytas žinias

organizuotoms kaimynų ar vaikų grupėms ir skatino pastaruosius imtis savišvietos¹⁵. Miestuose bendrojo lavinimo mokyklose beveik kiekvienoje klasėje kūrėsi neoficialios grupės, kurios telkėsi bendroms lenkų literatūros ir istorijos studijoms. Negana to, šios grupės domėjosi tomis sritimis, kurios nebuvo dėstomos mokyklose (politikos mokslais, ekonomika, filosofija, psichologija, sociologija ir t.t.) tam, kad galėtų geriau pasiręgti savo, kaip intelektualų, vadovaujančiam vaidmeniui ateityje¹⁶. Šio privataus, neformalaus tautinio švietimo ir savišvietos veiksmingumas tapo akivaizdus Lenkijai atgavus nepriklausomybę. Nors Galicijoje (Austrijos imperijai priklausiusioje Lenkijos dalyje) buvo leista steigti lenkiškas mokyklas, tik maždaug po dešimties metų visoje Lenkijoje įsitvirtino veiksminga, profesionaliais mokytojais paremta švietimo sistema¹⁷.

Tautinių kultūrų bendrosios liaudies švietimo programos ir lojalumas

Išsivysčiusiose šalyse mokyklų programos iš esmės mažai skyrėsi. Tai daugiausia nulėmė tautinės ideologijos paveiktų švietimo žinovų ir vadovų pastangos. Jie teigė, kad pagrindinis mokyklos tikslas yra paruošti mokinius tapti tautos visuomenės nariais, pritaikydavo mokymo programas, išskirdami reikalingiausias disciplinas, ir patys parengdavo tų disciplinų vadovėlius. Tokias švietimo programas realizuojančių mokytojų rengimo institucijų ir sąjungų sukūrimas vis labiau vienodino bendrąjį ugdymą pradinėse ir vidurinėse mokyklose (tiesa, ruošiant tam tikrų profesijų atstovus, pasitaikydavo skirtumų, susijusių su disciplinų specifika). Valdžios biurokratų indėlis į visų mokyklų mokymo programų suvienodinimą ypač akivaizdus Prancūzijoje, Vokietijoje ir Rusijoje. Tuo tarpu Jungtinių Valstijų (nepaisant kiekvienos valstijos pastangų suvienodinti pradinių ir vidurinių mokyklų mokymo planus savo teritorijoje) federalinė valdžia nededa jokių pastangų suvienodinti mokymą. Nepaisant to, Amerikos kultūros ir lojalumo ugdymas yra iš esmės panašus visoje JAV teritorijoje.

Lyginami įvairių tautų kultūrų pagrindu sukurtas švietimo programos galime susidurti su ženkliais skirtumais vertinant "kitų" tautų ir kultūrų pažinimo svarbą; tačiau kai kalbama apie savąją tautybę, šios programos iš esmės nesiskiria.

Be jokių abejonių, pirmasis ir pagrindinis dėstomas dalykas yra skaitymas ir rašymas gimtąja kalba, ir visi kiti dalykai yra dėstomi šia kalba. Pradinėse klasėse jokia kita kalba nėra mokoma, išskyrus

tuos atvejus, kai vaikų tautinė grupė politiškai ir ekonomiškai priklauso nuo kitos tautybės ir abiejų kalbų mokėjimas yra būtinas norint dalyvauti visuomenės gyvenime. Pavyzdžiui, anglų kalba dėstoma imigrantų išlaikomose mokyklose JAV ar prancūzų mokyklose Kanados miestuose. Sovietų Sąjungos federacinėse ir autonominėse mokyklose šalia gimtosios mokoma rusų kalbos, ir ji greitai gali tapti bendrine kalba.

Kai kalba "dalijamasi" su kita tauta, dažnai siekiama pabrėžti tarmių skirtumus ir įtvirtinti tam tikras inovacijas. Taip Noah Websteris savo vadovėliuose siekė naudoti tam tikras Naujosios Anglijos tarmės formas¹⁸. Nuo to laiko mokyklų mokytojai pradėjo pabrėžti skirtumus tarp amerikiečių kalbos ir literatūrinės anglų kalbos ("King's English").

Skirtingai nuo laikmečio, kai šiuolaikinės kalbos buvo laikomos "žemesnėmis" už klasikines, dabar stengiamasi tiesiogiai ar netiesiogiai pabrėžti savo tautos kalbos privalumus. Prancūzijos, Italijos, Ispanijos, Vokietijos, Anglijos, Rusijos ir Lenkijos vaikai mokomi laikyti savo kalbą vertingiausia ar bent jau lygiaverte kitoms kalboms. Iš pradžių tai padaryti buvo sunku, nes šiuolaikinės tautų kalbos, ypač aukštuomenėje, buvo laikomos neprestižiškomis. XVIII a. ir XIX a. pirmojoje pusėje beveik visi Rytų ir Centrinės Europos kilmingieji ir bajorai laikė prancūzų kalbą viršesne už savąias. XIX a. pradžioje danų kalba Norvegijoje buvo prestižiškesnė nei norvegų¹⁹. Indų tautos lyderiams buvo sunku įveikti anglų kalbos paplitimą aukštuomenėje, nes tik sanskritas galėjo būti laikomas vertingu, o jis nebuvo gyva tautos kalba. Net ir dabar kai kurioms tautoms šis prestižas daug ką reiškia. Jau minėjome (II knygos skyriuje) įtampą tarp hebrajų ir jidiš: kaip tautos kalbą žydų lyderiai vieną iš jų vartoja pasirinktinai. Nors jidiš, kaip iš tarmių kilusi sekuliari bendrinė kalba, buvo visapusiškai išvystyta ir vartojama daugumos žydų iki nacistinio genocido, jos prestižas iki šiol žemesnis už hebrajų, kuri laikoma šventąja kalba. Todėl buvo dėta daug sėkmingų pastangų suformuoti sekuliarią kalbą hebrajų kalbos pagrindu, ir susikūrusioje Izraelio valstybėje mokoma būtent šios kalbos; jidiš yra tiesiog atmetama.

Kiekvienos kalbos prestižas tiesiogiai priklauso nuo ta kalba sukurtos literatūros; būtent todėl tautinė literatūra yra viena svarbiausių disciplinų daugelyje šalių, ypač Prancūzijoje, Anglijoje, Vokietijoje, Italijoje ir Lenkijoje. Rusų literatūros didybė buvo pabrėžiama carinės Rusijos mokyklose; ši tendencija kiek nusilpo po bolševikinės revoliucijos (daugelis rusų rašytojų priklausė "buržuazijai"), bet

pastaraisiais metais buvo atgaivinta. Kitų šalių literatūra nėra ignoruojama, bet jai skiriama mažiau dėmesio.

Tais atvejais, kai tautos literatūra yra kilusi iš senesnės, dėstomos abi literatūros. Jungtinėse Valstijose senoji Anglijos literatūra tebeužima svarbią vietą kaip bendras Amerikos gyventojų kultūrinis palikimas, tačiau mokiniais pabrėžiama naujosios Amerikos literatūros svarba. Lygiai taip pat Lotynų Amerikos šalyse pristatoma tiek senoji ispanų ar portugalų literatūra, tiek ir naujoji tų šalių autorių kūryba.

Be jokių abejonių, istorijos mokymas yra pats tipiškiausias ir veiksmingiausias lojalumo tautai diegimo būdas. Paprastai daug daugiau laiko skiriama “mūsų visuomenės” istorijai nei visų kitų visuomenių istorijos pažinimui, nors kai kuriais atvejais daug kalbama apie senovės ir viduramžių istoriją, kaip tarsi galinčią padėti suprasti ankstyvąjį “mūsų istorijos” laikmetį. Šis periodas būna pripildytas tiek etniškumo, tiek politinių niuansų; pabrėžiami tie iš jų, kurie rodosi didingesni ir visapusiškesni. Mokyklose dėstoma Vokietijos istorija yra visų pirma vokiečių istorija ir kalbama visų pirma apie svarbiausias per tuos amžius iškilusias valstybes. Anglijos istorija didžiausią dėmesį skiria Anglijos ir Anglijos gyventojų istorijai, bet nepamirštama nagrinėti kitų “Didžiosios Britanijos” dalimi tapusių visuomenių istorijų ir, pagaliau, visos Britų imperijos ir jos gyventojų istorijos. Amerikiečių istorija yra visų pirma Jungtinių Valstijų istorija, ir tik po to kalbama apie į JAV atvykusių tautybių istorijas.

Kiekvienu atveju siekiama atrasti tautos praeitį kaip galima gilesnėje senovėje, ir mokytojai dažnai kalba apie išskirtinę tautos kilmę (kad ir kokią tolimą), suformavusią jei ne visą visuomenę, tai bent jau jos kamieną ir lyderius. Ši koncepcija, pasiskolinta iš (mūsų jau aptartų) pusiau mitinių istorikų ir nacionalizmo propaguotojų doktrinų, vadovėliuose yra pateikta paprastai ir suprantamai. Ji užėmė ypač svarbią vietą vokiečių vadovėliuose nacistinio režimo metais, fašistinės Italijos vadovėliuose, ikikarinės Japonijos vadovėliuose; tačiau ją atrasime ir Prancūzijos vadovėliuose, kai kuriuose carinės Rusijos vadovėliuose ir pastarųjų metų komunistiniuose vadovėliuose, kurie siekia vėl išaukštinti ilgaamžę Rusijos liaudies didybę, tegu ir atmetant rasinio pranašumo idėjas²⁰.

Net ir tuo atveju, kai moksleiviams nėra priimtama bendros kilmės doktrina ir ikiistorinių laikų “tautos tėvų” aukštinimas, neišvengiama vėlesnės istorijos idealizavimo²¹. Visur privalomas mokyk-

linio ugdymo elementas yra populiariai pateiktos aukščiausias žmogiškasias savybes įkūnijančių tautos herojų biografijos²². Ypač sukrečiantis pavyzdys yra Rusijos mokyklose aukštinami didvyriai, tarp jų – autokratinės carų Petro Didžiojo ir Ivano Rūsčiojo asmenybės. Tautos praeitis išaukstinama jaunimui parenkant ir pateikiant žinias apie tuos istorijos įvykius, kurie siejasi su tautos didybės augimu ir “mūsų tautos teisingumo” įrodymais²³. Tai, kas nebuvo garbinga ar tiesiog buvo neteisinga (jei to neįmanoma apeiti), pateikiama kaip užsieniečių, ypač agresyvių priešų veiklos rezultatas. Karų ir kitų konfliktų tarp dviejų tautybių aprašymai skirtingose šalyse paprastai skiriasi; viena jų būna teisi, kita – neteisi. Daug kur buvo bandoma atsikratyti tokių prieštaringų interpretacijų²⁴, tačiau tik Švedija, Norvegija ir Danija sutiko savo moksleiviams pateikti nešališką praeities konfliktų istoriją²⁵.

Mokyklose dėstoma geografija yra dar viena disciplina, skatinanti tautos solidarumą. “Mūsų žemių” ar “mūsų šalies” geografija dažnai yra svarbesnė už kitų pasaulio vietų geografiją. “Mūsų žemių” ribas siekiama nubrėžti kiek galima toliau. Jei pagrindinės šalies tautybės kontroliuojama teritorija yra didesnė už tos tautybės gyvenamąsias ribas, vadovėliuose kalbama apie ją visą: taip Rusijos geografija, dėstoma cariniais laikais, nagrinėjo visą Europoje ir Azijoje plytinčią jos teritoriją, nors rusai (“didžiarusiai”) gyveno tik jos dalyje. Nagrinėjant siauriau, “mūsų žemę” paprastai sudaro visi regionai, kuriuose dabar ar praeityje bent iš dalies gyvena mūsų tautybės žmonės, nesvarbu kuriai šaliai jie priklausytų. Taip Lenkijos geografiniai žemėlapiai prieš padalijimus apėmė ne tik buvusios Lenkijos Karalystės teritorijas, bet ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rytinius pakraščius (esą daug jų gyventojų, tegu ir ne lenkai, buvo polonizuoti) bei dalį Prūsijos, kur kadaise gyveno lenkai, nors daugumą tada ir sudarė vokiečiai. *Italia irredenta* – ypač Pietų Tirolis, Triestas ir Korsika – buvo neatskiriama šio amžiaus pradžios italų geografijos dalis. Po Prancūzijos ir Prūsijos karo tiek vokiečių, tiek prancūzų geografijos vadovėliuose atrandame Elzasą ir Lotaringiją; tarpukario Vokietijos geografinis žemėlapis apėmė visą Sileziją, Lenkijos Poznanės provinciją (Posen), Rytų Pomeraniją (Vakarų Prūsiją) ir Sudetus. Indijos, kaip geografinės visumos, koncepcija (visų jos gyventojų žemės) švietimo sferoje jau tampa Indijos visuomenės idealo pamatais.

Šalia kalbos ir literatūros, į viešojo švietimo programas įeina ir kiti svarbūs tautinės kultūros komponentai. Patriotinių dainų ir liaudies folkloro

mokoma beveik kiekvienoje mokykloje; vaikai ir suaugusieji supažindinami su svarbiausiais tautos meno darbais – architektūra, daile, skulptūra. Pa-pročiai ir tradicijos perduodami jaunięsiems kaip tautiniai bruožai; ir jų laikymasis interpretuojamas kaip moralinęs viršenybęs (jų nesilaikančių tautybių atstovų atžvilgiu) bruožas. Politiniai idealai ir tam tikri esminiai teisiniai principai mokyklose pri-statomi kaip išskirtinai “mūsų” tautos kūriniai. Ypač

tai pastebima Anglijoje, JAV, Prancūzijos Respublikoje, imperinėje ir nacistinėje Vokietijoje, fašis-tinėje Italijoje ir dabartinėje Rusijoje. Pagaliau ir ekonomikos idealai yra ugdomi ir aukštinami – “amerikietiškas individualizmas”, “laisvosios rinkos” idealas ir keletas tautinių kolektyvinęs veiklos idealų versijų, pradedant demokratiniu socializmu, baigiant komunizmu.

Vertę Jonas Oškinis

Išnašos

¹ Žr. Czarnowski Stefan. *Le Culte des Heroes...*, Paris, 1917; Solomon Gotfried. “Hero Worship”. In: *Encyclopedia of the Social Sciences*; Hook Sidney. *The Hero in History*, New York: Day, 1942; Bentley Eric Rusell. *A Century of Hero Worship*, Philadelphia: Lippincott, 1944; Wecter Dixon. *The Hero in America*, New York: Scribner, 1941.

² Žr. Czarnowski. *Op. cit.*

³ Istorinė ir kritinė rasinių doktrinų apžvalga pateikiama, pvz.: Hankins Frank H. *The Racial Basis of Civilization*, New York: Knopf, 1924; Simor Theophile. *Etude Critique sur la formation de la doctrine des races...*, Brussels, 1922; Snyder Louis L. *Race*, New York: Longmans, 1939; Barzun Jacques. *Race: A Study of Modern Superstition*, New York: Harcourt, 1937; Boas Franz. *Race, Language and Culture*, New York: Macmillan, 1940; Ashley-Montagu M. M. *Man's Most Dangerous Myth*, New York: Columbia University Press, 1945.

⁴ Žr., pvz., Günter Hans E. K. *Rossentrunde des juddischen Volkes*, Munich, 1930.

⁵ Tai stebina žinant, kad toks sąvokos vartojimas jau senokai buvo diskredituotas; žr., pvz., Bobington W. D. *Fallacies of Race Theories as applied to National Characteristic*, London, 1895.

⁶ Sun Yat-Sen, San Min Chu I. *The Three Principles of the People*, Shanghai, 1927; Lineberger Paul M. *The Political Doctrine of Sun Yat-Sen*, Baltimore: John Hopkins, 1937.

⁷ Arthur de Gobineau. *Essai sur l'inégalité des races Romaines*, Paris, 1853-55.

⁸ Žr., pvz., Ammon Otto. *Die Gessellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlogen*, Jena, 1895.

⁹ Šią problemą aptarę (tiesa, ne itin nuosekliai) Robertas Michelsas savo darbe *Patriotismus*.

¹⁰ Žr. Mookerji Rodhakumud. *The Fundamental Unity of India*, London, 1941: “Pagrindinis tautos veiksnys yra savo šalies turėjimas; tautai vystytis būtina turėti bendrą tėvynę. Indų tautos formavimasis priklauso nuo tos akimirkos, kai visi indai pripažins Indiją esant bendra žeme motina, kuriai jie bus ištikimi ir tarnaus” (p. xv). Autorius teigia, kad geografiniai indų mąstytojų horizontai plėtęsi jau nuo Vedų laikų.

¹¹ Pz., Rotzenhofer Gustav. *Wesen und Zweck der Politik*, Leipzig, 1893.

¹² Dar prieš dešimt metų šią mintį ypač pabrėždavo Neru. *The Unity of India*, London, 1941.

¹³ Tipiškas pavyzdys yra vienuolynų mokyklos, skirtos mergaitęms,

XVIII a. Prancūzijoje; žr. Mme Françoise d'Aubigné de Maintenon. *Conseils e' instructions aux demoiselles pour leur conduite dans le monde*, 2 vols, Paris, 1851. Šventojo kryžiaus vienuolęs išlaikę aukštuomenęs mergaičių mokyklas daugelyje Europos šalių visą XIX a.

¹⁴ Žr. Hayes Carlton J. *The Historical Evolution of Modern Nationalism and France, a Nation of Patriots*.

¹⁵ Šios savišvietos tyrimą rasime Thomas W. L. and Znanięcki F. *The Polish Peasant*, Boston: Bodger, 1918-20.

¹⁶ Aš pats penkerius metus dalyvavau tokiose bendrijose ir vėliau (1921-38) esu surinkęs pakankamai medžiagos apie panašias grupes visoje Lenkijoje.

¹⁷ Pavergtose šalyse atrasime ir kitokių bendrijų, kuriose jaunimas mokęsi tautos kultūros ir lojalumo. Pavyzdžiui, būtent tokia buvo pagrindinė Čekijos “sakaliukų” (Sokoly) judėjimo funkcija, nors jie atrodę esą tik sporto organizacija: Edward Spatny. “The Sokols” [rankraštis].

¹⁸ Worfol Harry R., Webster Noah. *Schoolmaster to America*, New York: Macmillan, 1936.

¹⁹ Po šimtmečio situacija visiškai pasikeitę, žr. Anderson David A. *The School System of Norway*, Boston: Gorham Press, 1912.

²⁰ Augančias nacionalizmo tendencijas Rusijos švietime pastebęsime palyginę šiuos darbus: Fulop-Miller Rene. *Geist und Gesicht des Bolschevismus*, Vienna: 1926; Harper Samuel N. *Civic Training in Soviet Russia*, Chicago: University of Chicago Press, 1929; Pinkevich Albert. *The New Education in the Soviet Republic*, New York: Day, 1930; Hans N. and Hessen S. *Educational Policy in Soviet Russia*, London, 1930; Yesipov B. P. and Goncharov N. K. I want to be like Stalin. In: *Pedagogika*, New York: Day, 1947. Taip pat žr. Timasheff Nikolas. *The Great Retreat*, New York: Dutton, 1940.

²¹ Morgan Ted. “National Literature and History in American Schools” [rankraštis].

²² Corenson Seymour. “A Study of Hero Worship in American Schools” [rankraštis].

²³ Lijander Robert. “Cultural Nationalism in American Public Schools since World War I” [rankraštis].

²⁴ Kaip tik šiai problemai buvo skirtos dvi tarptautinės konferencijos švietimo klausimais: 1932 birželį Hagoje ir 1934 birželį Bazelyje.

²⁵ Vėliau panašų susitarimą priėmę Argentina ir Brazilija, tačiau jų praicitęs konfliktai buvo daug menkesni nei Skandinavijos tautų.